

Om »Hyrdebrevet« og dets modtagelse

Roskilde Bispeembede

Landets Biskopper har under 29. Sept. d. A. gennem Departementscheferne tilstillet de ledende tyske Myndigheder en Skrivelse af følgende Indhold:

Den danske Kirkes Stilling til Jødespørgsmaalet.

Overalt, hvor der rejses Forfølgelse af Jøder som saadanne af racemæssige eller religiøse Grunde, er det den kristne Kirkes Pligt at protestere derimod.

1. Fordi vi aldrig vil kunne glemme, at Kirkens Herre, Jesus Kristus, fødtes i Bethleem af Jomfru Maria i Følge Guds Forjættelse til hans Ejendomsfolk, Israel. Jødefolkets Historie indtil Kristi Fødsel rummer Forberedelsen til den Frelse, Gud har beredt alle Mennesker i Kristus. Dette kendetegnes ved, at det gamle Testamente er en Del af vor Bibel.

2. Fordi Forfølgelse af Jøder strider mod den Menneskeopfattelse og Næstekærlighed, som er en Følge af det Budskab, Jesu Kristi Kirke er sat til at forkynde. Kristus kender ikke Personsanselse, og han har lært os at se, at ethvert Menneskeliv er dyrebart i Guds Øjne. Gal. 3.28.

3. Fordi det strider mod den Retsbevidsthed, som raader i det danske Folk; nedfældet i vor dansk-kristne Kultur gennem Aarhundreder. I Henhold hertil har alle danske Statsborgere efter Grundlovens Ord lige Ret og Ansvar for Loven og Religionsfrihed tilsikret. Vi opfatter Religionsfrihed som Ret til at udøve vor Gudsdyrkelse efter Kaldelse og Samvittighed og saaledes, at Race og Religion aldrig i sig selv kan blive Anledning til, at et Menneske berøves Rettigheder, Frihed eller Ejendom. Uanset afvigende religiøse Anskuelser vil vi kæmpe for, at vore jødiske Brødre og Søstre bevarer den samme Frihed, som vi selv sætter højt i Livet.

Der findes hos den danske Kirkes Ledere en klar Forstaaelse af vore Forpligtelser til at være lovlydige Borgere, som ikke utidigt sætter sig op mod dem, der øver Myndighed over os, men samtidig er vi i vor Samvittighed bundne til at hævde Retten og protestere mod enhver Retskrænkelse, derfor vil vi i givet Fald utvetydig vedkende os Ordet om, at vi skal adlyde Gud mere end Mennesker.

Paa Biskoppernes Vegne

H. Fuglsang Damgaard

29/9 1943.

Hans Fuglsang-Damgaard, biskop i København, fik først onsdag den 29. september 1943 klar vished om, at jødeaktionen stod for døren og ikke var til at forhindre. Beskeden herom lod han straks gå videre, bl.a. til Israelsmissionens formand, Frederik Torm.

Samme dag sendte han det såkaldte »Hyrdebrev« til kirkeministeriets departementschef Th. Thomsen. I følgebrevet skrev biskoppen: »De bedes gennem departementschefmødet gøre de ledende tyske myndigheder bekendt med indholdet af medfølgende skrivelse«.

Selvfølgelig blev Hyrdebrevet ikke formuleret på et par timer. Det var færdiggjort forud for 29. september og er ifølge professor emeritus Martin Schwarz Lausten skrevet af to københavnske præster, nemlig N. J. Rald og Th. Glahn.

Det blev oplæst i de fleste af landets kirker søndag den 3. oktober. Billedet af, at alle danske biskopper og præster helhjertet støttede Fuglsang-Damgaards initia-

tiv, har dog fået nogle ridser i laken af den nyere forskning.

Hyrdebrev og konfirmation

Axel Torm, Israelsmissionens daværende sekretær, var sognepræst i Mogenstrup og Næstelsø, syd for Næstved. På Israelsmissionens årsmøde i 1989 fortalte han følgende om Hyrdebrevet og oplæsningen heraf ved gudstjenesten den 3. oktober 1943: »Det udsendtes hemmeligt - for ikke at blive opsnappet - ved unge stafetter til nogle tillidsmænd rundt om i stifterne. En af dem, en god ven i et nabosogn, der ofte kom i Næstelsø Kirke, ringede til mig lørdag aften før en konfirmationsdag i Mogenstrup. Han bad mig

Da jeg på prædikestolen begyndte med at sige, at der var kommet brev fra vor biskop, rejste alle sig spontant.

om ikke at gå hjemmefra søndag, før jeg havde hørt fra ham. Jeg anede, hvad det drejede sig om, og ventede, selv om jeg kom lidt for sent af sted. Den konfirmation glemmes næppe i Mogenstrup.

Kirken var fyldt også med mange kirkefremmede. Da jeg på prædikestolen begyndte med at sige, at der var kommet brev fra vor biskop, rejste alle sig spontant. Også de anede, hvad det indeholdt, og tilsluttede sig det«.

kkh

Sekretariatet

Den Danske Israelsmission
TORVET • Katrinebjergvej 75,
8200 Aarhus N
Tlf. 7356 1270 • kontor@israel.dk

Girokonto 305-4500
Bankkonto: Reg. nr. 9743
konto nr. 0003054500
Hjemmeside: www.israel.dk

Ansatte

Generalsekretær Bodil F. Skjøtt
Kommunikationsskretær
Arne H. Pedersen
Musalaha-koordinator Simon Krüger
Kommunikationsmedarbejder
Dinna Bjerrum Swartz

Kontaktoplysninger på den enkelte ansatte og landsstyremedlemmer kan findes på vores hjemmeside: israel.dk

Ungdomssekretær - se side 8

Landsstyret

Formand / Teol. dr. Kai Kjær-Hansen
FU-medlem / Redaktionel medarbejder IMT
Jørgen Hedager Nielsen
FU-medlem / Tverkkulturel konsulent i IM
Krista Bellows
Familiebehandler Merete Pihl Konrad
Administrator og præst Sten Nielsen
Sognepræst Heinrich W. Pedersen
Forhæverende leder af DMR-U Uffe Torm
Sekretariatsleder i KFS Lars Bjerregaard
Pedersen

KOLOFON

Flugten og den lille bedende pige i Aarhus

Israelsmissionær Scheradsky fortæller i Israelskredsen i Skjern om, hvor frygteligt jøderne var forfulgte fra 30. sept. (1. oktober) 1943, og om hvordan de var ca. 400 jøder, i alderen fra 4 dage til oldinge, syge og krøblinger, der var flygtet op i en skov i Nordsjælland for derfra at komme over til Sverige med skibsløjlighed.

Skibet lå ude på havet rede til at tage dem, de skulle nu blot i en lille båd og færges ud til skibet. Da pludselig dukker et tysk vagtskib op, vender projektørerne ind mod skoven og flygtningene, og det var så lyst, at alt sås ganske tydeligt.

»Vi flygtede over hals og hoved ind i skoven. Min hustru og jeg fik ordre til at smide os fladt ned i en grøft og blive liggende der, til der kom nærmere ordrer. Der lå vi - det var i oktober måned - fra kl. 18.45 til kl. 4 om morgenen. Det var en frygtelig nat, anfægtelser stormede ind på mig, det var, som djævelen lå ved siden af mig, ja, jeg kunne mærke hans kolde ånde på min kind. Vi ved, der er en Gud til, men aldrig har jeg følt som den nat, at der også er en djævel til, og han hviskede til mig: »Du plejer i dine diskussioner med jøder at sige, at den eneste bøn, der dur,

Det var en frygtelig nat, anfægtelser stormede ind på mig, det var, som djævelen lå ved siden af mig, ja, jeg kunne mærke hans kolde ånde på min kind.

Kgl. Dansk Gesandtskabs Flygtningekontor meddeler her de sidste Detailler vedrørende:

HJEMREJSEN TIL DANMARK

Den 28. Maj begynder Hjemrejserne — den 8. Juni er alle hjemme

Abraham Scheradsky døde i 1973. I næsten 30 år bevarede han siden fra en svensk avis, som i maj 1945 gav oplysninger til de danske flygtninge om deres tilbagerejse til Danmark samt meddelte sted og afgangstidspunkter fra de forskellige svenske byer.

det er bøn i Jesu navn; du har bedt i Jesu navn nu, hvad hjælper det dig, kan du så lade være med at være så højroset næste gang, du taler med jøder om bøn i Jesu navn«. Og alt imens fløj tyske flyvere lige hen over trætoppene og sendte det skarpe projektørlys ned over os. Var vi blevet opdaget, så havde det lige været en salve fra deres maskingeværer, og vi ville have været færdige.

Det var en frygtelig nat. Til sidst blev jeg helt apatisk. Men midt under anfægtelserne, da jeg ikke engang kunne bede, slår pludselig den tanke ned i mig: Er der ikke et eneste menneske i hele Danmark,

der beder for dig? Jo, jo, råbte jeg pludseligt, og min kone blev ude af sig selv, hun troede, at jeg var blevet syg og sagde: »Er du blevet syg?«.

»Nej, lille skat, det er jeg ikke. Jeg har aldrig været så rask som nu, fordi Gud har sendt mig et lys, og jeg føler hans nærværelse, selv i det dybeste mørke«. - Jeg glemmer det aldrig, fra den stund af var der fred i min sjæl, ja, selv ved tanken om at blive sendt i koncentrationslejr. Måske ville Gud så bruge mig der.

Kl. 4 blev vi kaldt op af grøften, og vi skulle nu tilbage til Køben-

havn til Bispebjerg. Der holdt en bil, og da vi alle 3 skulle ind i bilen, blev min søn hindret i at stige ind af frihedskæmperne. De sagde: »Ham må vi beholde her en halv time, så kommer han til Dem«. Men vi ville ikke tage af sted uden ham, men de lovede afgjort, at han ville komme. Så tog vi da af sted, og på hospitalet blev min kone puttet i seng, hun var meget medtaget. Der gik time efter time, men han kom ikke, og det var svært for os. Vi troede, at vi aldrig skulle se vor dreng mere.

Så endelig kom den dag, da befrielsens time skulle slå, vi skulle sejles til Sverige i en lille båd, ca. 50 mennesker. Min kone sprang op i båden og jeg efter, og endnu inden vi lagde fra land, sagde jeg et par ord til de frihedskæmpere, der havde hjulpet os, og takkede dem, fordi de med fare for deres eget liv havde fået os så langt, at befrielsen var kommet, vi skulle aldrig glemme det, og skulle jeg ønske noget for dem, så ville jeg ønske, at befrielsens time snart måtte komme for Danmark, så vi kunne samles i et frit Danmark. Så lagde vi fra land og stævnede mod Sverige, og frihedskæmperne

Der holdt en bil, og da vi alle 3 skulle ind i bilen, blev min søn hindret i at stige ind af frihedskæmperne. De sagde: »Ham må vi beholde her en halv time, så kommer han til Dem«.

forsvandt, skjult af natten, til alle sider. Men ... der var en forræder imellem, han løb til nærmeste telefon, fik tyskerne alarmeret, her var en god fangst; og da vi havde sejlet i 12-15 minutter, kommer der et tysk skib bogstavelig talt flyvende på vandet, sætter kursen lige mod os og sætter stævnen ind i siden på vort skib - og så måtte vi følge ham på en sejlads på 18-20 timer ned mod den tyske kyst, til Sassnitz. Der gik mange tanker igennem os på vejen derved om koncentrationslejre, tortur osv.

(fortsættes næste side)

Scheradsky - i midten for neden - tilbage i et frit Danmark i slutningen af maj 1945.

Scheradskys vidnesbyrd

Abraham Scheradsky havde i 1943 været ansat i Israelsmissionens tjeneste i næsten 30 år. Han, hans hustru Thyra og sønnen Poul nåede alle tre til Sverige. Beretningen, som bringes her, er fundet på en gammel hjemmeside, som ikke længere opdateres. Scheradsky ser sin og familiens redning i lyset af en lille piges forbøn. Det er således først og fremmest et personligt vidnesbyrd om bønnens virkekraft.

Efter hjemkomsten til Danmark holdt Scheradsky en række møder om flugten til og opholdet i Sverige. I sit notehæfte om disse møder angiver han stikordsagtigt sine emner, fx »Flugten« eller »Okt. 1943« eller »Flugtende og den lille bedende pige i Aarhus«. Den sidste formulering har vi sat som titel på hans vidnesbyrd, som bringes her.

Vi ved endnu ikke, hvor vidnesbyrd først blev publiceret. Skulle nogle af vore læsere have kendskab til det, beder vi dem om at kontakte Israelsmissionen.

Juni 1945. - Scheradsky sammen med hustruen Thyra, som han yndede at kalde »min lille kone«.

Endelig nåede vi havnen og begyndte at sejle ind i den, det gik i siksak, der var fuldt af krigsskibe, torpedojagere, ubåde osv. - til sidst nåede vi ind til kajen, og tyskeren drejer om et hjørne med skibet, lægger til, og alt hans ros, slægtninge, venner m.fl., stod på kajen og tog imod ham. Han kom i snak, og han bad dem ned i kahytten for at se alt, hvad han havde stjålet og taget med fra Danmark, flæsk og fedt osv., og alt imens må han have glemt os - og pludselig begynder vor kaptajn at bakke ganske langsomt, mere og mere, og til sidst er han virkelig ude af havnen, uden at nogen lægger ham noget i vejen, og så vender han skuden rundt og næsen mod Trelleborg, og så gik det for fuld kraft ad Sverige til, og vi nåede virkelig Sverige - et Guds under

- blev vel modtaget, fik lov til at prædike for jøderne i lejrene og traf vor kære dreng deroppe.

Ja, det var et Guds under alt sammen; men hør nu. Vi siger, at enhver virkning har sin årsag, og nu skal De høre, det fik jeg også at se her.

Det sidste møde før jøderazziaen i 1943 holdt jeg i Århus og var efter mødet henne til en kop kaffe hos en jordemoder og hendes mand. Det første sted, jeg holdt møde efter kapitulationen, var også i Århus. Jeg var i kirke om formiddagen og går da efter gudstjenesten hen for at hilse på jordemoderen og hendes mand. Da hun ser mig i døren, slår hun hænderne sammen og siger: »Næh, er det Scheradsky, så vil Anna-Lise da blive glad«. »Anna-Lise, Anna-Lise?« spurgte jeg.

Jeg forstod ikke rigtig, hvad det skulle betyde. Men fru sagde da: »Følg nu med indenfor, så skal jeg fortælle Dem hvorfor«.

»Den 1. oktober 1943 sad min mand og jeg ved spisebordet for at spise til aften, men vi kunne næsten ikke få en bid mad ned, fordi vi tænkte på jødeforfølgelsen, der nu foregik i vort land, og særligt tænkte vi på Dem, kære Scheradsky, uvilkårlig udbrød jeg: »Så ser vi aldrig Scheradsky mere«. Anna-Lise, som stod i dagligstuen, legede med sin dukke og hørte, at jeg sagde: »Så ser vi aldrig Scheradsky mere«. Et øjeblik efter kom hun til os og sagde: »Mor, hvorfor ser vi ikke Scheradsky mere, han er da så rar?«. »Jo«, sagde jeg, »hvis Hitler får fat i ham, vil han slå ham ihjel«. Så gik hun ind igen med den besked og legede nogle

minutter. Men lidt efter kom hun tilbage. »Mor«. »Ja, hvad vil du nu?«. »Jeg vil bare spørge dig, er Hitler stærkere end Jesus?«. »Nej, det er han ikke«. »Men så kan vi da bede Jesus gemme Scheradsky, så Hitler ikke finder ham og gør ham noget ondt«. »Ja, det kan vi«, sagde jeg«.

Da den lille pige skulle til at bede sin aftenbøn, bad hun, som hun plejede; men efter aftenbønnen plejede hun altid at slå sine arme om mor og sige godnat, det gjorde hun ikke den aften, i stedet for sad hun stille som i tanker et stykke tid, og så pludselig begyndte hun at bede: »Kære Jesus, vil du ikke godt gemme Scheradsky, så Hitler ikke skal finde ham!«. - Og den bøn bad hun hver aften lige til dagen efter kapitulationen. - »Da jeg hørte det«, sagde Scheradsky, »så

jeg for mig alt det, jeg var blevet bevaret for i de onde år. Så forstod jeg, hvorfor den tyske flyver ikke kunne se os den nat, vi lå i grøften; så forstod jeg, hvorfor jeg ikke blev opdaget på Roskilde banegård; så forstod jeg, hvorfor den djævel, der stod vagt på Københavns banegård og visiterede alle undtagen mig, lod mig passere (de andre så med misundelige og undrende blikke på mig, hvorfor skulle jeg ikke visiteres - og var jeg blevet visiteret, havde jeg været færdig); og nu forstod jeg, hvorfor vi reddede os ud af havnen i Sassnitz - der var en, der bad i barnlig tro om, at Gud ville gemme Scheradsky for Hitler«.

Fra København via »Glænø« til Sverige - Oktober '43

Navnet Glænø er i Israelsmissionens kollektive bevidsthed forbundet med sommerlejr og sol, feststemning og lejr-sange. Lejre blev arrangeret for forskellige grupper, fx for børn, for mødre og børn samt teltejre for unge mænd.

Deltagerne var overvejende jøder, hvad enten de var døbt eller ej. Mindre kendt er det, at »Glænø« også kom til at spille en rolle for en gruppe jøder - de fleste af dem døbt jøder eller jødekristerne - på deres flugt til Sverige i oktober 1943. Dengang »var det koldt og mørkt, men naboers og venners kærlige hjælpsomhed varmede hjerterne«, skrev Israelsmissionens medarbejder Maren Ravn i forbindelse med afholdelsen af en lejr i 1946 - den første efter Besættelsen.

Tre gange Glænø

Glænø ligger i Smålandshavet omkring 10 kilometer sydøst for Skælskør og er forbundet med

Sjælland med en dæmning. På denne ø holdt Israelsmissionen sommerlejre for jødiske børn fra København i perioden 1913-16. Herefter købte man et hus ved Roskilde Fjord, som man brugte som sommerkoloni i perioden 1917-26. Gode oplevelser fra øen Glænø bevirkede, at man flyttede navnet med og kaldte dette hus »Villa Glænø«.

Øen Glænø forlod man ikke helt. Fra 1925 arrangerede hovedsageligt missionær Aage Esbo teltejre for unge jødiske mænd. Op gennem 1930'erne deltog undertiden unge jødiske flygtninge fra Tyskland, deriblandt nogle *chalutzim* (pionerer), dvs. jøder, der lærte landbrug i Danmark med henblik på at immigrere til Palæstina.

Gode oplevelser fra øen Glænø bevirkede, at man flyttede navnet med og kaldte dette hus »Villa Glænø«.

I december 1926 solgte Israelsmissionen »Villa Glænø« og købte et gammelt kornmagasin ved Skarreklit nær Havnsø med udsigt til Nekselø. Bygningen blev omdannet til lejrsted og taget i brug i sommeren 1927 for så at blive solgt i 1937. Hvad man kaldte dette lejrsted ved Havnsø? »Glænø« - naturligvis! Det er dette »Glænø« der er tale om, når talen falder på Oktober '43.

»Glænø« og Noahs Ark

I begyndelsen af 1937 skulle medlemmerne i Sundbyernes KFUM (på Amager) tage stilling til, om man ville følge bestyrelsens forslag om at købe Israelsmissionens lejr ved Havnsø. I en ekstraudgave af foreningens månedsblad, januar 1937, gives der en fyldig præsentation af projektet. Om huset siges det bl.a.: »Huset er ikke uden grund kaldt en Noahs Ark, thi både ligner den i facon en sådan, som vi legede med, da vi var små, og dertil kommer, at der her synes at være lige så meget plads«.

Ejendommen blev købt, og i købsaftalen indgik at Israelsmissionen over en periode på fem år fik ret til fri benyttelse af »Glænø« en måned om året, hvorefter almindelige lejevilkår skulle gælde. Navnet blev bibeholdt af de nye ejere og hedder i øvrigt den dag i dag »Glænø« og udlejes fortsat af Sundby KFUM som lejrsted eller til familiesammenkomster.

På en måde, som de nye ejere ikke kunne forudse i 1937, kom det ombyggede kornmagasin »Glænø« med de omkring 50 vinduer til at fungere som en midlertidig »Noahs Ark« for jøder på vej til Sverige i oktober 1943.

Det skyldes Maren Ravn, at historien er blevet bevaret for eftertiden. Dels skrev hun herom i bladet *Israelsmissionen* i 1946, dels har hun lagt stemme til et interview i samme blad i 1965. Man kunne have ønsket, at flere detaljer var medtaget. En enkelt er måske af anekdotisk art. Konturerne kan dog aftegnes.

»Glænø« og tyskerne

I 1946 skriver Maren Ravn om oktoberdagene i 1943: »Hvor har vi hørt mange bebrejdende ord om dette misvisende navn 'Glænø'. - Glænø er en ø i Små-

landshavet, og så kalder vi et gammelt kornmagasin ved Sejrbugten for 'Glænø', det er jo helt at forvirre folks geografiske kundskaber. Men hvor har vi takket Gud og professor Torm, fordi kolonien havde netop dette navn, der frelste os i disse kritiske dage. - Tyskerne havde nemlig opsnuset, at en flok jøder ville søge til 'Glænø', men de havde ikke set anførselstegnene, og medens de kørte rundt på øen og søgte efter os, sad vi trygt ved Sejrbugten, indtil vor gode doktor og hans hjælpere fik den ene flok efter den anden sendt over Sundet«.

(fortsættes næste side)

Fra 1925 holdt missionær Aage Esbo teltejre for unge mænd, dobt såvel som udobte jøder. De fleste gange på øen Glænø i Smålandshavet.

Kornmagasinet i Havnsø, som Israelsmissionen i 1927 gav navnet »Glænø«. I oktober 1943 blev det en »Noahs Ark« for omkring 30 jødiske børn og voksne, som var gemt her, inden de kunne komme videre til Sverige.

(fortsat fra side 5)

Beskrivelsen er båret oppe af tak til Gud - Israelsmissionens formand Frederik Torm dog ikke at forglemme! - Om tyskeres eftersøgning på øen Glænø er historisk pålidelig er nok vanskelig at dokumentere. Nogle vil i udgangspunktet forståeligt nok genrebettemme fortællingen som »Sådan narrede vi Gestapo«. At Maren Ravn selv troede på rigtigheden heraf, behøver man ikke at sætte spørgsmålstegn ved.

Den ene flok efter den anden

Vigtigere end denne detalje er, at der tales om, at »den ene flok efter den anden« efterhånden blev sendt over Øresund. Gad vide, hvor mange de var? Svaret giver hun i interviewet i 1965. Her stiller bladets redaktør hende spørgsmålet: »Hvor opholdt De Dem, da ty-

skerne slog til?«. Hertil svarer hun:

»Hjemme! Hvor ellers. Den dag havde jeg elleve ængstelige jøder samlet i min stue, men vi fik dem af sted og videre ud til Israelsmissionens Glænølejre, og før vi vidste af det, havde vi derude omkring tredive børn og voksne, som vi ikke vidste, hvad vi skulle stille op med. Lejren var jo et ombygget kornmagasin med halvtreds store vinduer, som skulle mørklægges. Folk måtte ikke under nogen omstændigheder opdage, at der var lys, og forsyningsproblemerne var store«.

Lad være at Glænø-lejren ikke længere tilhørte Israelsmissionen. Omtalen af mørklægningen betyder ikke, at der ikke var naboer og venner, som kendte til flygtningegruppens eksistens og ydede den deres hjælp, hvilket er nævnt ovenfor.

Da præsten var gået, sagde en af jøderne til mig: 'Jeg havde ikke troet, at jødeunger var så meget værd i jeres øjne!'

Hjelperne og de hjælpne

Om hjælperne på Havnsø-egnen siger Maren Ravn videre i interviewet:

»Da det så mørkest ud, kom der skred i foretagendet. - Købmanden tilbød madvarer uden betaling, lægen skaffede benzin til videre transport, og en præst kom med 10.000 kroner. Da præsten var gået, sagde en af jøderne til mig: 'Jeg havde ikke troet, at jødeunger var så meget værd i jeres øjne!' Endelig til sidst fik vi dem godt af sted til sikkerheden i Sverige. Da græd købmanden og jeg om kap af lettelse og glæde«.

Med hjælp fra lokalhistorikere skulle det ikke være umuligt at bringe købmanden og lægen ud af anonymiteten. Værre er det med præsten. Vigtigst er dog at notere, at det lille lokalsamfund ved Havnsø kunne holde tæt om jøderne på »Glænø«.

De hjælpne har formodentlig hovedsageligt bestået af døbte jøder og første og anden generations »Glænø-børn«. I København havde Maren Ravn god kontakt ikke

mindst med to børnerige familier, som var blevet døbt i 1933. Nogle af de ældste »børn« var i 1943 blevet voksne og havde selv fået børn. Der er sikre informationer om, at medlemmer af disse familier ofte havde deltaget i de lejre, Maren Ravn arrangerede. Også at de nåede over til Sverige. Det er nærliggende at antage, at netop de søgte hjælp hos hende lige før razziaen mod jøder begyndte ved 21-tiden den 1. oktober 1943.

Det lige citerede udsagn om »jødeunger« tolkes bedst som stammende fra en ikke-døbt jøde. Hovedparten af gruppen har formodentlig bestået af døbte jøder, blandt disse en pæn flok børn og unge.

Fortællingen om disse jøder på »Glænø« ved Havnsø i oktober 1943 er (indtil videre) det eneste kendte og dokumenterede eksempel på, at en større gruppe med tilknytning til Israelsmissionen geografisk set befandt sig på ét og samme sted, før deres flugtrute til Sverige blev fundet. Om noget lignende gælder andre »grupper« kan ikke udelukkes, idet det kan dokumenteres, at flere jødekristerne ankom i én og samme båd til Sverige. Oftest skete overfarten dog sammen med andre jøder.

De sidste teltlejre på øen Glænø

Sidste teltlejr, som Aage Esbo arrangerede for unge jøder på øen Glænø, var i 1943. I årene forud fortæller han i breve om vanske-

ligheder med lokale nazisympatisører på Sjælland-siden. Om feriegæster i 1943 skriver han i *Israelsmissionen*: »Omkring på gårde- ne vrimlede det med pensionærer, som ikke alle har den samme stilling over for jøderne«, Lensgreve Bent Holstein på det nærliggende Holstein Gods på Sjælland-siden, havde i slutningen af 1930'erne skabt vrede hos lokalbefolkningen ved at forbyde dem adgang til den bedste badestrand på Glænø. Han havde indtil 1935 virket som politiker og nærrede senere sympati for nazismen. Om vanskeligheder i forbindelse med teltlejren i 1941 skrev Esbo: »Glænø er imidlertid ikke mere, hvad den var«.

Dette forhindrede imidlertid ikke Esbo og kone at »gå under jorden« på øen Glænø i perioder hen imod afslutningen af Besættelsen. De fandt ly og gæstfrihed hos en gårdmand, på hvis arealer de havde haft teltlejre.

Ifølge *Dansk Biografisk Leksikon* blev lensgreve Bent Holstein efter Befrielsen interneret af modstandsbevægelsen. Han fik lungebetændelse og døde på et hospital i København i juni 1945.

Aage Esbo bevarede efter krigen kontakten med nogle af de unge jødiske flygtninge og chalutzim, der op gennem 1930'erne havde deltaget i hans teltlejre. For nogle lykkedes det at udvandre til Palæstina og Sydamerika, mens tid var. Andre nåede over til Sverige i 1943. Jeg har mistanke om, at nogle af dem blev deporteret til Theresienstadt.

I programmet for Israelsmissionens sommerlejre på »Glænø« ved Havnsø var som regel indlagt en udflugt; her i hestevogn 1931.

Kvittering melder om liv - manglende kvittering røber død

Blandt de danske jøder, der kom til Sverige i oktober 1943, var også døbte jøder. Den Svenske Israelsmission ydede disse flygtede danske jødekrister stor hjælp.

Blandt hjælperne var ikke blot svenskere, der kendte til nødhjælpsarbejde blandt jøder fra missionens arbejde i Wien. Der var også et par ikke-svenske missionærer, der selv levede som flygtninge i Sverige, da missionen måtte nedlægge sit arbejde i Wien i sommeren 1941. De kendte på deres egen krop, hvad det ville sige at være flygtning. En af dem var Johannes Jellenik.

Bekymringen for slægtninge i kz-lejre

Østrig blev indlemmet i Tyskland i marts 1938. Fra da af og et par år frem lykkedes det Den Svenske Israelsmission at hjælpe ca. 3.000 jøder, hovedsagelig jødekristerne, til at emigrere til udlandet. Omkring

2.000 voksne og 1.000 børn og unge.

Fra Sverige forsøgte man derefter så godt, som det var muligt, at holde kontakt med menighedsmedlemmer, der var sat i fangelejre eller levede i ghettoer og kz-lejre. Og man stod i korrespondance med sådanne familiemedlemmer, som havde fundet et fristed i frie lande, bl.a. i Sverige. Havde Israelsmissionen oplysninger om deres slægtninges tilstand i fangenskab og dødslejre?

Hvad enten man var døbt eller ikke-døbt jøde i Sverige og var sluppet for deportation til Theresienstadt, var man fælles om at nære sådanne bekymringer for ens nærmeste, der var ført i fangenskab.

... fælles om at nære sådanne bekymringer for ens nærmeste, der var ført i fangenskab. Var de stadig i live?

Var de stadig i live? Kilder viser, at Den Svenske Israelsmission også ydede hjælp og bistand til danske døbte jøder, som måtte leve med denne bekymring.

Penge og kvitteringer

Den Svenske Israelsmission havde før oktober 1943 sendt små beløb til personer, som de kendte adresser på, fx i Theresienstadt. Systemet fungerede sådan, at man modtog en kvittering fra den person, til hvem pengegaven var sendt. En kvittering, men uden ledsagende hilsen. En kvittering med den pågældendes underskrift var tegn på liv. Udeblev kvitteringen eller fik man en kvittering med ordlyden »Kan ikke udbetales« røbede det død.

Her Johannes Jelleniks gribende skildring, skrevet i Sverige i 1943:

Mennesker som forsvinder

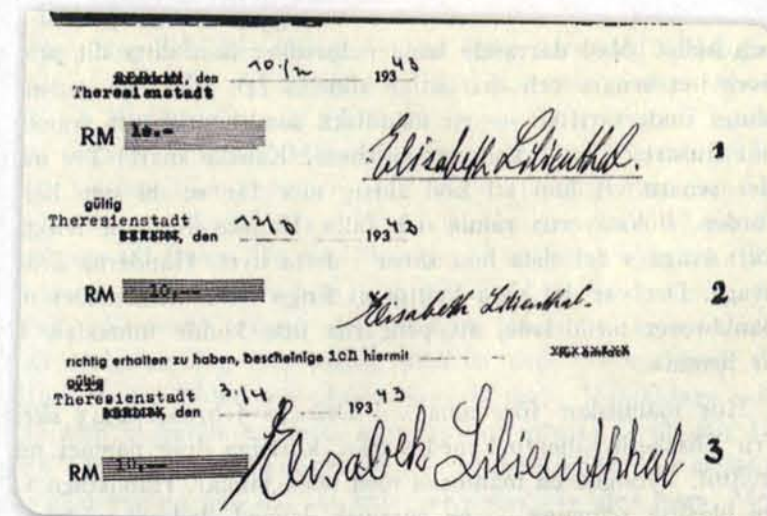
»Hvor mennesker dog forsvinder ...! Den 10. februar 1943 skriver fru Elisabeth Lilienthal med stærke, kraftige pennestrøg sit navn på kvitteringen. Tydeligvis et menneske med høje tanker. Håndskriften

viser et ophøjet schwung - et energisk, livsglad menneske.

Den 12. marts; samme menneske. Små bogstaver. Presset er uudholdeligt. Hver gang hun skriver et nyt bogstav, forsøger hun at tænke på håbet, men det går ikke. Sønderknust og fortvivlet! Endnu

sætter hun et punktum efter underskriften - men nu er det ikke mere et tegn på energi og livsglæde, men som om hun vil sige: Det her er slutningen på livet. Dørene er lukkede. Jeg kommer aldrig tilbage.

(fortsættes næste side)

»Man behøver ikke at være grafolog for ud fra håndskriften at læse, at mange af disse mennesker blev svagere og svagere måned for måned«, skriver Johannes Jellenik, når han tolker Elisabeth Lilienthals underskrift. - I grafologien forsøger man ud fra en persons håndskrift at udlæse noget om vedkommende person, personlige egenskaber og sindstilstand mv.

Men endnu en gang sender hun en underskrift, den 3. april 1943. Er det hende? Utvivlsomt. Skønt det er en mærkelig streg, som står foran det første bogstav, en stor kraftig streg, antagelig fra tjene-stemandens hånd, som måske

Hun fylder pladsen ud med store, svage, dirrende bogstaver.

ikke vovede at lade kvinden, der stod ved siden af ham, skrive: Et menneske i mørke, syg. Hun glemmer bogstaver. Men hun vil skrive, bare skrive og hilse dem, der havde sendt pengene. Hun fylder pladsen ud med store, svage, dir-

rende bogstaver. N'et har to streger, men hun er for tidligt færdig med sin underskrift, og så skriver hun tre streger. Kun ét h? Jeg har jo plads til denne hemmelige hilsen. Jeg skriver et h til. Og nu er navnet slut.

Og nu er det slut med livet. Heller ikke hende kunne vi længere sende penge til. 'Nicht auszahlbar' (Kan ikke udbetales)«.

Der kom en mail vedrørende Henry Rasmussen

Den 16. maj 2010 kom en mail til Israelsmissionens sekretariat fra en af os ube-kendt Leo Goldberger i USA. Generalsekretær Bodil F. Skjøtt overdrog sagen til mig.

Han præsenterede sig som søn af Eugene Goldberger, én af de to overkantorer i synagogen i København i 1943. Han fortalte, at sognepræst Henry Rasmussen havde ydet stor assistance i forbindelse med hans families flugt til

Sverige. Han oplyste, at han stod i forbindelse med komiteen ved Holocaust-museet Yad Vashem i Jerusalem, som afgør, hvilke ikke-jøder der bør og kan tildeles den ære at blive kaldt en »retfærdig blandt folkene« på grund af vedkommendes indsats under Holocaust. Han udbad sig nærmere oplysninger om Rasmussen, fordi han mente, at Rasmussen hørte hjemme i den kategori.

Jeg forsøgte at efterkomme ønsket og sendte forskelligt materiale til ham. Til trods for ihærdige bestræbelser er hans ønske ikke gået i opfyldelse. For mig gør det ikke så meget. For mig gør forsøget

imidlertid stort indtryk. 70 år efter bevarer en nu 83-årig psykologiprofessor emeritus ved New York University mindet om personen, der efter familiens opfattelse blev dens redningsmand.

Vores korrespondance var til at begynde med formel. I forløbet er den blevet venskabelig og eksistentiel.

Den 19. september i år sluttede Leo Goldberger sin mail til mig med ordene: »Min kære far glemte aldrig Henry Rasmussens uegennyttige næstekærlighed - hvilket hans telegrammer er et klart vidnesbyrd om« (se side 3).

Leo Goldberger ved sit sidste besøg i København i 2009, hvor han medvirkede i en dokumentarfilm om jødernes flugt i 1943.

Kantoren og præsten

Tirsdag den 28. september 1943 lækkede den skibsfarts-kyndige ved det tyske gesandtskab i København, G.F. Duckwitz, og andre oplysningen om, at en aktion mod de danske jøder var nært forestående. Nogle troede, at det var løgn. Det var det ikke. Andre, som hørte herom, begyndte allerede samme aften at planlægge deres flugt.

Onsdag den 29. september

Om aftenen ved solnedgang skulle Rosh Hashana, den jødiske nytårsfest, begynde. Ved gudstjenesten tidligt om morgenen meddelte den fungerende rabbiner, Marcus Melchior, at en jøderazzia var under opsejling, bød derfor menigheden om at give meddelelse videre til andre jøder, som skulle forlade deres boliger og finde skjulesteder. Eugene Goldberger, som gjorde tjeneste som kantor, hørte dette.

Henry Rasmussen forrettede bryllup kl. 13. Efterfølgende deltog han i bryllupsfesten på hotel »Hafnia«. Under festen meddelte en tjener ham, at der sad en dame i vestibulen, som absolut måtte tale med ham. Det var fru Torm, hustru til Israelsmissionens formand Frederik Torm. Budskabet lød: Biskop Fuglsang-Damgaard havde netop meddelt hendes mand, at der nu ikke længere var tvivl om, at en jødeaktion var forestående.

Biskop Fuglsang-Damgaard havde netop meddelt hendes mand, at der nu ikke længere var tvivl om, at en jødeaktion var forestående.

Rasmussen forlader selskabet og begynder at advare døbtte jøder, som han kender.

Familien Goldberger tog toget til Vedbæk, hvor de tilbragte natten hos nogle venner. Næste morgen er vennerne væk og på vej til Sverige.

Torsdag den 30. september

Kantor Goldberger begiver sig til København i et forsøg på at låne penge til overfarten. I toget blev han genkendt af Fanny Arnskov, en af lederne i organisationen Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed. Hun genkendte kantoren ud fra nogle velgørenhedskoncerter, som han havde givet, og tilbyder at hjælpe ham. Aftalen træffes, at de senere skal mødes på stationen. Det gør de, og Fanny Arnskov kan meddele, at han skal opsøge pastor Henry Rasmussen i præsteboligen på Nørrebrogade 106, hvilket han gjorde.

Ved mødet udtrykte præsten stor smerte over tingenes tilstand. Kantoren modtog en stor kuvert

med pengesedler - Leo Goldberger husker sin fars ord om, at beløbet var på 20.000 kroner - og fik oplysning om et telefonnummer på en fisker i Dragør, som ville sørge for overfarten. Natten tilbringes i kantorens lejlighed.

Fredag den 1. oktober

Tidligt om aftenen forlod familien deres lejlighed i en taxa og kørte til Dragør. Kort forinden havde telefonen ringet, uden at de havde taget den. Ved ankomsten meddelte fiskeren, at han havde forsøgt at ringe for at fortælle, at sejladsen var aflyst, og at de måtte tage tilbage til lejligheden. De insisterede på at blive i Dragør.

Lørdag den 2. oktober

Ved 22-tiden befinder familien sig på stranden ved Dragør sammen med en gruppe af andre jøder. De vadede ud i det kolde vand til den ventende båd, der skulle føre dem til Sverige. Da de kom ind i svensk farvand, samles de op af en svensk båd. Og hvad Øresunds bølger næppe har hørt tidligere: Kantoren reciterer med høj stemme en

Kantoren reciterer med høj stemme en tak til Gud på hebraisk. De er reddet.

tak til Gud på hebraisk. De er reddet.

Fra Gøteborg og tilbage i København

Under opholdet i Sverige opholder familien sig i Gøteborg, hvor Eugene Goldberger er kantor i synagogen. Sønnen Leo tager dansk studentereksamen ved byens Den Danske Skole i 1945.

I juni 1945 vendte familien Goldberger tilbage til Danmark. Kantoren lånte nogle penge for at tilbagebetale beløbet til præsten. Da han kom for at gøre det, afviste Henry Rasmussen at modtage pengene. Pengene, som var udbetalt, var jo ikke hans.

Familien Goldberger efter tilbagekomsten til Danmark i juni 1945. Til højre Leo, hans mor og lillebror, der ved flugten var tre år gammel og havde fået en sovopille for at holde sig rolig.